

Qur'anic Interpretation and language

Open Access

ORIGINAL ARTICLE

Analysis of the Divine Political Contracts in the Addresses of the Holy Qur'an

Asghar Hadavi Kashani^{1*}, Hanan Amidi²

¹Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of humanities, Shahed University, Tehran, Iran

²M.Sc. Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of humanities, Shahed University, Tehran, Iran

Correspondence

Asghar Hadavi Kashani

Email: hadavi@shahed.ac.ir

How to cite

Hadavi Kashani, A., & Amidi, H., (2023). Analysis of the Divine Political Contracts in the Addresses of the Holy Qur'an. *Journal of Qur'anic Interpretation and language*, 11(2), 189-207.

ABSTRACT

The Qur'an, as the fundamental law of Islam, gives special importance to political issues. In researching political covenants in the Qur'an, we must look for numerous verses that have expressed the basic principles of politics. As a guidebook for humanity to reach the desired Islamic community, the Qur'an has referred to believers in divine covenants on political issues. This present study aimed to answer the question of how the analysis of the content of divine political covenants in the Qur'an has been and to what extent they have been referenced by using a qualitative thematic analysis method to identify hidden concepts in verses containing the phrase (yā ayyuha al-ladhīna Āmanū), which are inclusive of divine political covenants. The research community includes all Qur'anic verses, 89 of which were found to contain the address (yā ayyuha al-ladhīna Āmanū). To extract and categorize political concepts from these speeches, various interpretations, articles, and thesis were studied. With three stages, six steps, and twenty measures that are characteristic of content analysis, the results of the present study show that 20 surahs of the Qur'an include 269 divine covenants, 47 of which are political covenants, 12 of which are basic themes, and 3 of which are organizing themes that fall under the category of political themes. Finally, the network of themes was illustrated and analyzed.

KEYWORDS

Holy Qur'an, Divine Addresses, Political Covenants, Content Analysis, Thematic Analysis.

دوفصلنامه علمی

پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن

«مقاله پژوهشی»

تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم

اصغر هادوی کاشانی^{۱*}، حنان عمیدی^۲

چکیده

قرآن به‌عنوان قانون اساسی اسلام به مباحث سیاسی اهمیت خاصی می‌دهد. در موضوع پژوهش پیرامون پیمان‌های سیاسی قرآن، باید به دنبال آیات متعددی باشیم که محورهای اساسی سیاست را بیان نموده است. این مصحف به‌عنوان کتاب راهنمای بشر برای رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی، در پیمان‌های خداوندی از مؤمنان به مسائل سیاسی اشاره کرده است. این مقاله تلاش دارد تا به منظور شناخت بیشتر مفاهیم نهفته در آیات مشتمل بر خطاب (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا)، با روش کیفی مبتنی بر تحلیل مضمون (تماتیک) مضمون‌های پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر مرتبط با مسئله تحقیق، به این پرسش پاسخ دهد که تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن چگونه است و به چه میزانی به آن‌ها اشاره شده است؟ جامعه پژوهش، کلیه آیات قرآن کریم است که ۸۹ آیه دارای خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» احصا شد. جهت استخراج و دسته‌بندی مفاهیم سیاسی این خطاب‌ها، تفاسیر متعدد، مقالات و پایان‌نامه‌ها مورد مطالعه قرار گرفت. با طی سه مرحله، شش گام و بیست اقدام که ویژگی تحلیل مضمون است، نتایج پژوهش حاضر نشان داد تعداد ۲۰ سوره قرآن کریم دربرگیرنده ۲۶۹ پیمان خداوندی است که از پیمان‌های سیاسی خداوندی در مجموع ۴۷ کد اولیه، ۱۲ مضمون پایه و ۳ مضمون سازمان‌دهنده ذیل مضمون فراگیر سیاسی قرار گرفت و در پایان به ترسیم و تحلیل شبکه مضامین پرداخته شد.

واژه‌های کلیدی

واژه‌های کلیدی: قرآن کریم، خطاب‌های خداوندی، پیمان‌های سیاسی، تحلیل محتوا، تحلیل تماتیک.

استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
کارشناس ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران

نویسنده مسئول:

اصغر هادوی کاشانی

ایمان‌نامه: hadavi@shahed.ac.ir

استناد به این مقاله:

هادوی کاشانی، اصغر، و عمیدی، حنان. (۱۴۰۲). تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم، دوفصلنامه علمی پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۱(۲)، ۱۸۹-۲۰۷.

مقدمه

قرآن کریم به عنوان تجلی علم الهی در روی زمین، کامل‌ترین کتاب آسمانی برای هدایت انسان به سوی کمال واقعی است. این مصحف شریف به عنوان چراغ راه هدایت انسان‌ها، موفقیت هر جامعه را در پیروی از دستورات الهی تضمین می‌کند و علاوه بر هدایت جامعه، وظیفه تکامل الهی آن را در این مسیر طولانی و مشکلاتی که در کمین آن است بر عهده دارد.

دین عقاید و دستوره‌های عملی و اخلاقی است که پیامبران از طرف خدا برای راهنمایی بشر آورده‌اند و دانستن این عقاید و انجام دستورات سبب خوشبختی انسان در دو جهان است (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۱۵). سیاست به معنای اداره جامعه‌های انسانی و هدایت آن‌ها به سوی تعالی است (جهان بزرگی، بی‌تا، ۲۳۳). از دیدگاه علامه محمدتقی جعفری «سیاست از دیدگاه اسلام عبارت از مدیریت حیات انسان‌ها- چه در حالت فردی و چه در حالت اجتماع- برای وصول به عالی‌ترین هدف‌های مادی و معنوی است» (جعفری، ۱۳۷۷، ص ۸).

سیاست بخش عظیمی از معارف و آموزه‌های اسلامی تلقی می‌گردد و رویکرد مسلمانان به آن ریشه در وحی، سنت و سیره معصومین (ع) دارد که نه تنها تعیین خط مشی‌های مهمی در این باره از سوی خداوند انجام شده‌است بلکه مأموریت رهبری و اجرای سیاست‌های تعیینی از سوی خداوند بر عهده پیامبران و دیگر اولیای الهی و مؤمنان برجسته نهاده شده است (شاکرین، محمدی، ۱۳۹۰، ص ۲۶)، ولایت همان سرپرستی، ریاست، حاکمیت و تدبیر امور انسان‌ها توسط یک فرد برتر است که هیچ اجتماعی از آن بی‌نیاز نیست و همه اصل نیاز به آن را درک می‌کنند، لذا یک امر فطری است و اختصاص به اسلام ندارد و قرآن بر آن صحنه گذاشته است (طباطبایی، بی‌تا، ص ۷۵).

علامه با استناد به آیات ۵۶ و ۲۰۰ آل عمران و اذعان به این نکته که اسلام همه احکام خود را در قالب جامعه دمیده، بر این باور است که مهم‌ترین هدف اسلام که در تعالیم خود آن را دنبال می‌کند، مصلحت اجتماع و صلاح مردم است (همان، ۱۴۱۷، ج ۱۲، ص ۱۹۹) بر این اساس ارتباط دین و سیاست از مسائل مهم و سرنوشت‌ساز جامعه اسلامی است و نظام اسلامی برای رسیدن به یک نقطه روشن و موفق در ابعاد مختلف جامعه باید حرکت تدریجی و بنیادی خود را بر اساس دستورات قرآنی تدارک ببیند.

مؤمنان با قبول کتاب آسمانی و پیمان با پیامبران، پیمان

الهی را پذیرفته و نسبت به عمل به آن‌ها متعهد می‌گردند. خداوند متعال به طُرق مختلف در قرآن کریم ۸۹ بار مؤمنان را مورد خطاب قرار داده و به‌طور اختصاصی پیمان‌هایی را برای آنان مطرح نموده است. این خطاب نکته‌ای در بردارد و آن این‌که حال که شما ایمان آورده‌اید و با خدای خود پیمان اطاعت بسته‌اید، ایمان شما ایجاب می‌کند که این دستورات را به‌کار بندید. مراد از پیمان‌های سیاسی در این نوشتار عهدهایی است که مؤمنان ملزم به وفای آن‌ها هستند و معنای اصطلاحی آن به‌ویژه پیمان‌های صدر اسلام نیست. از جمله؛ در حوزه فعالیت‌های حکومتی از قبیل امر به جهاد و مبارزه با طاغوت‌ها «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَکُمْ فَأَنْفِرُوا ثُبَاتٍ أَوْ أَنْفِرُوا جَمِیعاً» (نساء: ۷۱)، نفی هرگونه سلطه و ذلت‌پذیری «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا الَّذِینَ کَفَرُوا یُرِذُّوْکُمْ عَلٰی أَعْقَابِکُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرِینَ» (آل عمران: ۱۴۹)، عدم خیانت «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللّٰهَ وَ الرَّسُولَ وَ تَخُونُوا أَمَانَتِکُمْ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (انفال: ۲۷) و مسائلی از این دست می‌باشند که جزو تعالیم اسلامی است و منشأ الهی دارد، بنابراین هر فعالیتی در این حوزه در جامعه اسلامی می‌بایست مطابق با رأی اسلام باشد در غیر این صورت فاقد مشروعیت، حقانیت و اعتبار است (کدیور، ۱۳۸۷، ص ۴۵).

استفاده از روش تحلیل متن مناسب در رجوع به منابع اصیل دینی، از لوازم کشف پاسخ صحیح دینی به یک مسئله اجتماعی است. علی‌رغم پژوهش‌های صورت‌گرفته در موضوع ارتباط دین و سیاست، موضوع تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در ۸۹ آیه از قرآن بدیع است و تاکنون در این زمینه پژوهشی سامان‌نیافته است. این تحقیق به دنبال آن است تا با استخراج خطاب‌های سیاسی مطرح‌شده و بررسی و طبقه‌بندی آن‌ها به این سوال اصلی پاسخ دهد که: تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم چگونه است؟ و به چه میزان به آن‌ها اشاره شده‌است؟

ضرورت پژوهش

ضرورت این تحقیق، شناسایی و دسته‌بندی پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم، بیان جایگاه و نقش قرآن کریم بالاخص خطاب‌های مؤمنان در ایجاد زمینه معرفت بیشتر نسبت به قرآن کریم به‌ویژه پیمان‌های سیاسی خداوندی و آشنایی با چگونگی به‌کارگیری این پیمان‌ها است که اگر این پیمان‌ها در قرآن مشخص و دسته‌بندی شوند، وظیفه مؤمنان در قبال این پیمان‌ها روشن می‌شود.

پیشینه پژوهش

باتوجه به اهمیت موضوع، تحقیقات در خور توجهی ارائه شده است که حاکی از توجه پژوهشگران به این امر می‌باشد که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

— ذوالفقاری (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان (نقش آفرینی دین در سیاست بر اساس نظریه الهی دولت) که به روش توصیفی-تحلیلی تدوین کرده است، بیان می‌کند که با پذیرش نظریه الهی دولت و قبول ذات مشروعیت بخش خداوند به دولت می‌توان تأکید کرد که نقش آفرینی دین منحصر به اخلاق و احکام فردی و عبادی نیست بلکه شامل تمام جنبه‌های حیات سیاسی، عبادی و اجتماعی انسان می‌شود.

— میرجلیلی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله (مطالعه تطبیقی رابطه دین و سیاست در اندیشه قرآنی سیاسی علامه طباطبایی و سید قطب) که به روش تحلیلی-تطبیقی تدوین شده، پس از تعریف دین، حکومت و سیاست، این تلازم به اثبات رسیده است. سپس با بیان نظرات دو مفسر، اشتراک نظر آن دو در تعریف دین و دامنه دخالت آن در اجتماع و نیز تمایز نظر آن دو نوع تبیین رابطه نیازمندی بین دین و سیاست روشن می‌گردد.

— بهروزی لک، دهقانی فیروزآبادی (۱۳۹۲) در مقاله خود با عنوان (مبانی سیاسی قرآن کریم در تفاسیر) بعد از بررسی برخی از مبانی سیاسی اسلام این مطلب را یادآور می‌شوند که برای اداره صحیح جامعه باید از قوانین متعالی اسلامی در تمامی عرصه‌ها به‌ویژه عرصه سیاست بهره کامل برد.

— اکبریان (۱۳۸۸) در مقاله (دین و سیاست) برای اثبات این نظر که جامعه مسلمان باید حکومت خود را بر اساس تعلیمات اسلامی برپا کند، چهار روش از تلاش-های سکولارها را ارائه و نقد می‌کند.

پژوهش حاضر ضمن ارج نهادن به نگاشته‌های پیشین، پژوهش‌های انجام شده را ناکافی دانسته و در پی آن است که تحقیق و پژوهشی درباره «تحلیل محتوای پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم» که سابقه پژوهشی چندانی ندارد ارائه دهد.

تعریف‌های عملیاتی متغیرهای پژوهش

— عهد

واژه «عهد» از ریشه «ع ه د» به معنای نگهداری و مراعات پی‌درپی در شیء به‌کار رفته است (قرشی، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۵۹). ابن منظور نیز آن را چنین بیان می‌دارد: «الْعَهْدُ كُلُّ مَا عُوِّدَ اللَّهُ عَلَيْهِ، وَكُلُّ مَا بَيْنَ الْعِبَادِ مِنَ الْمَوَائِقِ، فَهُوَ عَهْدٌ وَالْعَهْدُ: الْوَصِيَّةُ، وَالْعَهْدُ: الْمَوْثِقُ وَالْيَمِينُ يَحْلِفُ بِهَا الرَّجُلُ، وَالْعَهْدُ أَيْضاً: الْوَفَاءُ» (ابن منظور، ج ۳، ص ۳۱۱) بنابراین معانی توصییه، میثاق، سوگند و وفا را برای آن برشمرده است. در کلام راغب، «الْعَهْدُ حِفْظُ الشَّيْءِ وَ مُرَاعَاتُهُ حَالاً بَعْدَ حَالٍ، وَ سَمَّى الْمَوْثِقَ الَّذِي يَلْزِمُ مُرَاعَاتِهِ عَهْدًا» می‌باشد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۵۹۱)؛ بر این اساس، به پیمانی که لازم‌المراعات باشد، عهد می‌گویند.

— خطاب‌های خداوندی

یکی از شیوه‌های قرآن در توجه و جلب مخاطب به سخن گوینده، نداشتن خداوند بسیاری از احکام و دستورات دینی را اگر چه به‌صورت قضیه و خبر است، به‌صورت خطاب که بهترین و زیباترین شیوه می‌باشد، به شنونده منتقل می‌کند. در مواردی برای ابلاغ پیام خود به مردم، پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) را به‌عنوان واسطه وحی قرار داده و گاهی خداوند انسان را به‌طور مستقیم مورد لطف قرار می‌دهد. خطاب‌های قرآنی در همه دوره‌ها و برای همه نسل‌ها می‌باشد و اختصاص به نسل و افراد خاصی ندارد. خطاب به «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» نشانه نزدیکی خاص مخاطب این خطاب است. در این تعبیر، هم نحوه خطاب به لحاظ بی‌واسطه بودن آن و هم جوهره ندا که در آن از ایمان مخاطب یاد شده، افتخارآفرین و متفاوت از نداهاست (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۵۷۶).

بهترین لقب امت اسلامی همان ایمان به خدای سبحان و اسمای حسناى اوست. ادب محاوره آن است که هر فرد یا گروهی را به والاترین نام آن‌ها خواند. خداوند قبل از هر کس این فن ظریف را برای تشویق دیگران در کلام خود رعایت فرموده است و بندگان مؤمن به خدای سبحان نیز که به تخلق به اخلاق الهی مأمور هستند، چنین ظرافتی را در محاورات خود رعایت خواهند کرد (همان، ج ۶، ص ۴۶).

خطاب (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) منحصرأ در آیاتی است که در مدینه نازل شده است و در آیات مکی از آن اثری نیست، شاید این دلیل که با هجرت پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) به مدینه وضع مسلمانان ثابت و به‌صورت جمعیت صاحب نفوذ درآمدند و از پراکندگی نجات یافتند؛ لذا خداوند آن‌ها را با این خطاب مخاطب قرار داده‌است. میبیدی در کشف‌الأسرار در این مورد می‌گوید: «این ندای کرامت به مؤمنان آنکه پیوست

مؤمنان ملزم به وفای آن‌ها هستند. بندگان برگزیده خداوند دارای وظایف و تکالیفی هستند و خداوند متعال به طرق مختلف در قرآن کریم ۸۹ بار آنان را مورد خطاب قرار داده و به‌طور اختصاصی پیمان‌هایی را برای آنان مطرح نموده است تا با الهام گرفتن از این پیمان‌ها به بالاترین سطح کمال یعنی انسان کامل نزدیک شوند.

– ارتباط خطاب (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا) با پیمان‌های سیاسی خداوندی

قرآن مجید به‌منظور هدایت تمام بشر از جانب خداوند حکیم بر پیامبر امین (صلی الله علیه و آله) نازل شده است. در این مصحف شریف آنچه برای دستیابی بشر به هدایت و سعادت لازم می‌باشد «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (اسراء: ۹)، از موضوعات گوناگونی هم‌چون مسائل سیاسی، سخن به میان آمده است. از جمله مسائل تأثیرگذار از نظر معرفت‌شناسی و جهان‌بینی برای یک مسلمان، شناخت پیمان‌های خداوندی می‌باشد.

عهد و پیمان در قرآن از بحث‌های بنیادی است که شناخت آن راه‌گشای انسان برای دستیابی به سعادت است. هرگاه که در قرآن سخن از عهد و پیمان به میان می‌آید، مراد از آن عهد انسان با خدا و یا با انسان‌های دیگر است که حس مسئولیت و وفای به عهد و پیمان را به‌دنبال خواهد داشت، به این معنا که مقیاس‌های بشری حکم می‌کند که انسان هنگامی که پیمانی بست باید به آن وفادار باشد و در انجام آن تلاش کند «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (مائده: ۱). مؤمنان با قبول کتاب آسمانی و پیمان با پیامبران، عهد و پیمان الهی را پذیرفته و نسبت به عمل به اوامر و پیمان‌های الهی متعهد می‌گردند، در مقابل خداوند گذشته از نعماتی که تاکنون به آنان داده، وعده فرموده است که بندگان صالح و وفاکنندگان به پیمان را وارث زمین می‌گرداند (وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ* وَالَّذِينَ هُمْ عَلَىٰ صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ* أُولَٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ) (مؤمنون: ۱۰-۸).

خداوند در این کتاب راهنما برای بیان مفاهیم و ابلاغ پیام، از شیوه‌ها و قالب‌های مختلفی برای ارتباط با مردم استفاده نموده است به‌گونه‌ای که برای همگان قابل فهم باشد (جعفری، ۱۳۷۳: ۱۹۳). یکی از شیوه‌های قرآن در توجه و جلب مخاطب به سخن گوینده، نداشتن خداوند متعال، در قرآن بندگان مؤمن خود را با عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» مورد خطاب قرار داده و خواسته‌های خویش را از اهل ایمان در این

که اسلام بالا گرفته بود و کار دین مستحکم شده بود و هیچ امت را در هیچ کتاب به این نام کرامت باز نخوانند مگر این امت «میبدی، ۱۳۴۴، ج ۱، ص ۳۰۵). فخر رازی در این مورد می‌گوید: «یهود به «یا ایها المساکین» خطاب می‌شدند و سرانجام به (ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُ) محکوم شدند. امید آنکه سرانجام مخاطبان به (ایمان)، (امان) از عذاب باشد» (فخر رازی، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۲۳۳).

– پیمان‌های سیاسی خداوندی

جامعیت قرآن از جمله ویژگی‌های کتاب الهی است که مورد قبول همگان می‌باشد (نحل: ۸۹). قرآن متضمن مصالح بشر است و اجرای دستورات آن تمامی مفاسد جامعه بشری را اصلاح می‌کند و بشر را جز به اصلاح اعمال و سایر شؤون اجتماعی خود دعوت نمی‌کند. دین به‌عنوان مجموعه دستورات الهی و سیاست به‌عنوان جنبه‌های اجتماعی زندگی انسان مهم‌ترین مبحث در اندیشه‌های سیاسی اسلامی است.

سیاست، آئین کشورداری یا روش اداره و تنظیم جامعه است به‌صورتی که به مصالح و خواسته‌های جامعه تحقق بخشیده شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۸، ۱: ۴۲) و دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به‌طوری که موافق کمال اخروی باشد تأمین می‌نماید بر این اساس در شریعت باید قانون‌هایی وجود داشته باشد که روش زندگانی را به اندازه احتیاج روشن سازد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۳۰). علامه طباطبایی بر تلازم دین و سیاست، اجتماعی بودن دین، حاکمیت سیاسی آن و لزوم تشکیل حکومت دینی معتقد است (همان، ۱۳۸۸، ص ۱۶۹-۱۷۷).

باتوجه به آیات قرآن کریم که منبع اصلی تبیین خصلت‌های اخلاقی است، پای‌بندی به عهد و پیمان منشأ وحی و اراده تشریحی خداوند است زیرا که وفای به عهد و پیمان‌ها نسبت به انسان‌ها نوعی وفای به عهد نسبت به خداوند نیز است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۳۷۶).

پیمان‌های خداوندی معنای وسیعی دارند که از جمله؛ اولاً پیمان‌های فطری که خدا به لازمه فطرت از انسان گرفته است (همانند فطرت، توحید و عشق به حق و عدالت)، ثانیاً پیمان‌های عقلی یعنی آنچه را که انسان با نیروی تفکر واندیشه و عقل از حقایق عالم هستی و مبدأ و معاد درک می‌کند و ثالثاً پیمان‌های شرعی یعنی آنچه را که پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) از مؤمنان در رابطه با اطاعت دستورات الهی و ترک معاصی گرفته است، می‌باشد (مقدس‌نیا، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۱۴۴). مراد از پیمان‌های سیاسی در این نوشتار عهدهایی است که

انواع روش تحلیل محتوا

- تحلیل محتوای کمی

تحلیل‌های کمی، بررسی فراوانی مضامین و موضوعات اصلی و فرعی مطرح‌شده در متن می‌باشد که محقق را با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به‌کار رفته در آن بیشتر آشنا می‌سازد و نشان می‌دهد که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل کیفی پرداخته است (کریپندورف، ۱۳۷۸: ۲۶). در این روش، بیشتر به ظاهر متن، شمارش کلمات و یا جملات خاصی اکتفا می‌شود. در این روش فرض بر این است که کلمات و عباراتی که نوشته شده‌اند آن‌هایی هستند که در بردارنده مهم‌ترین ایده‌های ارتباطی می‌باشند بنابراین تحلیل محتوای کمی با شمردن کلمات، اندازه‌گیری فاصله بین خطوط (فاصله بین ستون‌ها در روزنامه‌ها، زمان برنامه‌ها در رادیو و تلویزیون) و فراوانی واژگان کلیدی انجام می‌شود هر چند تحلیل محتوای کمی در امری فراتر از صرف شمردن کلمات ختم می‌شود و از شمردن آن به بستر معناکاوی تأکیدات و عبارات غالب در متنی معین ختم می‌شود (مومنی راد، ۱۳۹۲، ۱۹۴).

- تحلیل محتوای کیفی

تحلیل کیفی فنی برای تفسیر ذهنی محتواهای داده‌های متن از طریق کدگذاری‌های طبقه‌بندی‌شده به‌صورت سیستماتیک می‌باشد که به دنبال مشخص ساختن الگوهایی است که در نهایت از مفاهیم ساخته می‌شوند (هالستی، ۱۳۷۳، ۱۴). این روش به‌خاطر تأثیر عامل انسانی در پیدایش تحقیق، برای نظرات افراد مورد پژوهش، ارزش قائل می‌شوند. این روش هم به توصیف توجه دارد و هم تبیین و برای گردآوری داده به گفته‌ها و رفتارهای قابل مشاهده افراد تکیه می‌نماید، محقق و تحقیق‌شونده با یکدیگر رابطه متقابل دارند. امروزه از تحلیل محتوای کیفی نیز در روش‌های پژوهش اسنادی نام برده می‌شود که به‌گونه‌های همان تحلیل محتوای مضمونی یا تماتیک است.

تحلیل تماتیک روشی است برای تحلیل داده‌های کیفی و یکی از دسته شیوه‌هایی است که بر شناخت الگوی معنایی در یک سری داده‌ها تمرکز دارد. این روش، پروسه شناخت الگوها یا تم‌ها در بطن داده‌های کیفی است (قاسمی، هاشمی، ۱۳۹۸، ۹). بر اساس نظر براون و کلارک (۲۰۰۶: ۷۸) تحلیل تماتیک مهارت‌های اصلی را فراهم می‌کند؛ لذا برای انجام انواع دیگری از تحلیل‌ها مفید می‌باشد. بنابراین اولین روش کیفی که باید آموخت، تحلیل تماتیک است. تحلیل تماتیک بر خلاف سایر روش‌های کیفی به دیدگاه معرفت‌شناسی یا نظر خاصی وابسته

قالب عاطفی بیان نموده‌است. این خطاب نکته‌ای دربردارد و آن این‌که، حال که شما ایمان آورده‌اید و در برابر حق تسلیم شده و با خدای خود پیمان اطاعت بسته‌اید باید به مقتضای این پیمان به دستورهایی که پشت‌سر این جمله می‌آید عمل کنید و به تعبیر دیگر، ایمان شما ایجاب می‌کند که این دستورات را به‌کار بندید (مکارم شیرازی، ج ۱، ص ۳۸۷).

بر این اساس عمل به محتوای خطاب‌هایی که متوجه مؤمنان است، در حقیقت وفای به پیمان با خداست و مؤمنان صرفاً به دلیل ایمان و تعهدی که در برابر اسلام، خدا و فرامین او دارند به اندیشه و عمل سیاسی می‌گروند و نسبت به آن احساس تعهد می‌نمایند و خود را در تحقق بخشیدن به آرمان‌های سیاسی اسلام مسئول می‌بینند. آنان در فلسفه تشریح این پیمان‌ها و حکمت‌های موجود در آن‌ها، متذکر نعمت‌ها و الطاف خاص الهی می‌شوند و به ارزش دینی که خداوند برای آن‌ها تشریح کرده است بیشتر پی‌می‌برند و در نتیجه ایمانشان به حقانیت دین بیشتر می‌شود.

روش تحقیق

مقاله حاضر روش تحلیل محتوا را جهت تحلیل پیمان‌های خداوندی با موضوع مفاهیم سیاسی برگزیده است. شیوه‌های معمول در مطالعه متون قرآنی که منبع اصلی علم اخلاق اسلامی می‌باشند اگر چه مفید و قابل توجه هستند، اما پرسش‌های اساسی درباره نقش و هدایتگر مفاهیم اخلاقی آیات قرآن را بدون پاسخ گذاشته است لذا شایسته است در مواجهه‌ای جدید با قرآن کریم، از روش‌های نوین و بین رشته‌ای استفاده شده و نتایج مطالعات انجام شده در قالب‌هایی نظام‌مند به مخاطبان عرضه شود. در این میان انتخاب روش «تحلیل محتوا» در مطالعات متون قرآنی گامی بدیع محسوب می‌شود.

تعریف روش تحلیل محتوا

تحلیل محتوا، از روش‌های اسنادی است که به بررسی قاعده‌مند، عینی و تعمیم‌پذیر پیام‌های ارتباطی می‌پردازد. این روش برای بررسی آشکار پیام‌های موجود در متن مورد استفاده می‌باشد؛ در نتیجه وارد تاویل و نشانه‌شناسی محتوای پیام نمی‌شود، این روش برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی درباره محتوای یک پیام مناسب است (هالستی، ۱۳۷۳: ۱۴). تحلیل محتوا در مجموع، روشی است که بر اساس آن می‌توان ویژگی‌های زبانی یک متن گفته‌شده یا نوشته‌شده را به‌طور واقع‌بینانه، عینی و منظم شناخت.

آن آشنا می‌سازد. تحلیل کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کند و در اصل نشان می‌دهد که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل کیفی پرداخته است. در این بخش ۲۶۹ کد توصیفی از ۸۹ آیه به‌دست آمد.

تحلیل محتوای کیفی پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم

تحلیل محتوای کیفی، تکنیکی برای تفسیر ذهنی محتوای پیمان‌های خداوندی ۸۹ آیه حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» از طریق کدگذاری‌های طبقه‌بندی شده می‌باشد. در این مرحله محقق اقدام به جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل ابتدایی بر اساس ظاهر آیات می‌نماید و تلاش می‌کند با استفاده از تفاسیری چون المیزان، مجمع البیان، راهنما، نور، نمونه و تسنیم و ترجمه‌های فولادوند و بهرام‌پور به محتوا عمق بخشد.

نیست (کلارک و براون، ۲۰۱۳، ۱۲۱)؛ لذا این روش در یادگیری و آموزش بسیار انعطاف‌پذیر و متنوع است. محقق در این روش آزادی عمل دارد و الزامی برای مراجعه و یا ارجاع به منابع نظری ندارد و به‌دنبال کشف الگوی خود است.

تحلیل محتوا شش مرحله دارد: ۱. آشنایی با متن ۲. ایجاد کدهای اولیه و کدگذاری ۳. جست‌وجو و شناخت مضامین ۴. ترسیم شبکه مضامین ۵. تحلیل شبکه مضامین ۶. تدوین گزارش.

یافته‌های پژوهش

تحلیل محتوای کمی پیمان‌های خداوندی در خطاب-

های قرآن کریم

تحلیل کمی، بررسی فراوانی مضامین مطرح شده در متن می‌باشد که محقق را با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به‌کار رفته در

جدول ۱. فهرست ۲۶۹ کد توصیفی استخراج شده از آیات حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
۱	بقره: ۱۰۴	۱	بهانه ندادن به دست دشمن
		۲	گوش سپردن به (فرامین) خداوند
۲	بقره: ۱۵۳	۳	استعانت جستن از صبر
		۴	استعانت جستن از نماز
۳	بقره: ۱۷۲	۵	خوردن از روزی طیب خداوند
		۶	شکر کردن خداوند
		۷	قصاص کردن قاتل
۴	بقره: ۱۷۹-۱۷۸	۸	پیروی کردن از عرف و ادای دیه به نیکی در صورت عفو صاحبان دم
		۹	روزه گرفتن
		۱۰	گرفتن قضای روزه توسط مریض یا مسافر
۵	بقره: ۱۸۵-۱۸۳	۱۱	روزه گرفتن پس از درک ماه رمضان
		۱۲	تکمیل کردن یک ماه روزه
		۱۳	بزرگداشت خداوند
		۱۴	درآمدن به صلح
۶	بقره: ۲۰۸	۱۵	پیروی نکردن از گام‌های شیطان
		۱۶	انفاق کردن از روزی خداوند
		۱۷	باطل نکردن صدقات با منت
۸	بقره: ۲۶۴	۱۸	باطل نکردن صدقات با اذیت
		۱۹	انفاق از طیبات ما کسب
۹	بقره: ۲۶۷	۲۰	انفاق از آنچه از زمین روئیده

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۲۱	قصد نکردن برای انفاق از مال نامرغوب و ناپاک
۱۰	بقره: ۲۷۸-۲۷۹	۲۲	رعایت تقوای الهی
		۲۳	رهاکردن مابقی سود ربوی
		۲۴	نوشتن قرض‌های مدت‌دار
		۲۵	نوشتن عادلانه قرض توسط کاتب
		۲۶	خودداری نکردن کاتب از نوشتن قرض
		۲۷	املا کردن قرض توسط بدهکار
		۲۸	رعایت تقوای الهی
		۲۹	فروگذار نکردن چیزی از قرض هنگام املاي آن
		۳۰	املا کردن قرض توسط ولی بدهکار در صورت مهجوریت وی
۱۱	بقره: ۲۸۲	۳۱	شهادت گرفتن دو شاهد مرد یا یک مرد و دو زن در املاي قرض
		۳۲	امتناع نکردن شاهدان از شهادت
		۳۳	ملول و خسته نشدن در نوشتن موارد قرض تا پایان سرآمدشان
		۳۴	گرفتن شاهد در معاملات
		۳۵	ضرر نرساندن به کاتب و شاهد
		۳۶	رعایت تقوای الهی
		۳۷	اطاعت نکردن از اهل کتاب دعوت‌کننده به کفر
۱۲	آل عمران: ۱۰۱-۱۰۰	۳۸	کفر نورزیدن با وجود قرآن و پیامبر
		۳۹	تمسک جستن به خداوند
		۴۰	رعایت تقوای الهی (حق تقوا)
		۴۱	مسلمان بودن هنگام مرگ
۱۳	آل عمران: ۱۰۳-۱۰۲	۴۲	تمسک جستن امت به ریسمان الهی
		۴۳	اجتناب از اختلاف و تفرقه
		۴۴	برقراری اخوت اسلامی به سبب نعمت خداوند
		۴۵	محرم اسرار نگرفتن از غیر مؤمنان
۱۴	آل عمران: ۱۲۰-۱۱۸	۴۶	صبر کردن در برابر کید دشمنان
		۴۷	پرهیزکاری در برابر کید دشمنان
		۴۸	اجتناب از ربا خواری
		۴۹	رعایت تقوای الهی
		۵۰	اجتناب از آتش مهیا شده برای کافران
۱۵	آل عمران: ۱۳۳-۱۳۰	۵۱	اطاعت از خدا
		۵۲	اطاعت از پیامبر خدا
		۵۳	شتاب به سوی آمرزش پروردگار
		۵۴	شتاب به سوی بهشت

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۵۵	اطاعت نکردن از کافران دعوت کننده به ارتداد
۱۶	آل عمران: ۱۴۹-۱۵۰	۵۶	پذیرش ولایت الهی
		۵۷	تشبه نیافتن به کافران در مورد گفتار ایشان درباره مرگ هم‌کیشان خود
		۵۸	صبر کردن
		۵۹	مصابره کردن (صبر گروهی)
۱۸	آل عمران: ۲۰۰	۶۰	حفظ همبستگی و پیوستگی با یکدیگر
		۶۱	رعایت تقوای الهی
		۶۲	عدم حلیت ارثیه شمردن زنان
۱۹	نساء: ۱۹	۶۳	سخت نگرفتن به زنان برای باز پس‌گیری مهریه از ایشان
		۶۴	معاشرت نیکو با زنان
		۶۵	نخوردن اموال یکدیگر به باطل
۲۰	نساء: ۲۹-۳۰	۶۶	خودکشی نکردن
		۶۷	نزدیک نشدن به نماز در حالت مستی
		۶۸	نزدیک نشدن به نماز در حالت جنابت
۲۱	نساء: ۴۳	۶۹	تیمم با خاک پاک در صورت نیافتن آب
		۷۰	مسح صورت و دست‌ها در تیمم
		۷۱	اطاعت از خدا
		۷۲	اطاعت از پیامبر خدا
۲۲	نساء: ۵۹	۷۳	اطاعت از اولوالامر
		۷۴	ارجاع اختلاف و تنازع به خدا
		۷۵	ارجاع اختلاف و تنازع به پیامبر
		۷۶	کسب آمادگی نظامی
۲۳	نساء: ۷۱	۷۷	حرکت به‌سوی دشمن در دسته‌های پراکنده یا به صورت دسته جمعی
		۷۸	تحقیق قبل از تصمیم بر نبرد (جهت بازشناسی کافر از مسلمان)
۲۴	نساء: ۹۴	۷۹	غیر مؤمن ندانستن اظهارکننده اسلام
		۸۰	تحقیق نسبت به مدعیان اسلام
		۸۱	قیام به عدالت
		۸۲	شهادت برای خدا
		۸۳	سزاوار دانستن خداوند در اجرای عدالت
۲۵	نساء: ۱۳۵	۸۴	پیروی نکردن از هوای نفس در اجرای عدالت
		۸۵	شهادت ندادن به ناحق
		۸۶	خودداری نکردن از شهادت حق

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۸۷	ایمان به خدا
		۸۸	ایمان به پیامبر خدا
		۸۹	ایمان به قرآن
		۹۰	ایمان به کتب آسمانی پیشین
۲۶	نساء: ۱۳۶	۹۱	کفر نورزیدن به خدا
		۹۲	کفر نورزیدن به فرشتگان الهی
		۹۳	کفر نورزیدن به کتاب‌های آسمانی
		۹۴	کفر نورزیدن به پیامبران الهی
		۹۵	کفر نورزیدن به روز قیامت
۲۷	نساء: ۱۴۴	۹۶	ولی نگرفتن کافران به جای مؤمنان
۲۸	مائده: ۱	۹۷	وفا کردن به پیمان‌ها
		۹۸	شکار نکردن در حال احرام
		۹۹	حفظ حرمت شعائر الهی
		۱۰۰	حفظ حرمت ماه حرام
		۱۰۱	حفظ حرمت قربانی‌های بی‌نشان
		۱۰۲	حفظ حرمت قربانی‌های نشان‌دار
		۱۰۳	حفظ حرمت راهیان خانه خدا
۲۹	مائده: ۲	۱۰۴	باز نداشتن از ورود به مسجدالحرام
		۱۰۵	معاونت در نیکی کردن
		۱۰۶	معاونت در تقوای الهی
		۱۰۷	معاونت نکردن در گناه
		۱۰۸	معاونت نکردن در دشمنی
		۱۰۹	رعایت تقوای الهی
		۱۱۰	شستن صورت و دست‌ها برای وضو
		۱۱۱	مسح کردن سر و پاها برای وضو
۳۰	مائده: ۶	۱۱۲	غسل کردن پس از جنابت
		۱۱۳	تیمم کردن با خاک پاک در صورت نیافتن آب
		۱۱۴	مسح صورت و دست‌ها در تیمم
		۱۱۵	قیام برای خداوند
		۱۱۶	شهادت به عدالت
۳۱	مائده: ۸	۱۱۷	تجاوز نکردن در اجرای عدالت
		۱۱۸	رفتار به عدالت
		۱۱۹	رعایت تقوای الهی
		۱۲۰	یادآوری نعمت خداوند در دفع شر دشمنان
۳۲	مائده: ۱۱	۱۲۱	رعایت تقوای الهی
		۱۲۲	توکل کردن بر خدا

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۱۲۳	رعایت تقوای الهی
۳۳	مائده: ۳۵	۱۲۴	طلب کردن (جستن) وسیله به سوی خدا
		۱۲۵	جهاد کردن در راه خدا
۳۴	مائده: ۵۱	۱۲۶	ولی انتخاب نکردن یهود و نصاری
		۱۲۷	عدم ارتداد از دین
		۱۲۸	حب الهی
		۱۲۹	محبوب بودن خدا
۳۵	مائده: ۵۴	۱۳۰	فروتنی و نرمی در برابر مؤمنان
		۱۳۱	نفوذناپذیری در برابر کافران
		۱۳۲	جهاد کردن در راه خدا
		۱۳۳	نهراسیدن از ملامت سرزنشگران
۳۶	مائده: ۵۷-۵۸	۱۳۴	ولی نگرفتن مستهزئین دین
		۱۳۵	رعایت تقوای الهی
		۱۳۶	حرام نشمرن طبیات حلال
		۱۳۷	تجاوز نکردن به حدود الهی
۳۷	مائده: ۸۷-۸۸	۱۳۸	خوردن از روزی طیب حلال
		۱۳۹	رعایت تقوای الهی
		۱۴۰	اجتناب از شراب
		۱۴۱	اجتناب از قمار
۳۸	مائده: ۹۰-۹۱	۱۴۲	اجتناب از بت‌ها
		۱۴۳	اجتناب از تیرهای قرعه
۳۹	مائده: ۹۴	۱۴۴	عدم صید کردن شکار در دسترس برای محرم
۴۰	مائده: ۹۵	۱۴۵	عدم صید کردن شکار در حال احرام
۴۱	مائده: ۱۰۱-۱۰۲	۱۴۶	سؤال نکردن از مسائل مسکوت در وحی
۴۲	مائده: ۱۰۵	۱۴۷	مراقبت و نگهداری از خویشین
		۱۴۸	گرفتن دو شاهد عادل در زمان مرگ هنگام وصیت
۴۳	مائده: ۱۰۶-۱۰۸	۱۴۹	رعایت تقوای الهی
		۱۵۰	گوش سپردن به (فرامین) خداوند
۴۴	انفال: ۱۵-۱۶	۱۵۱	پشت نکردن (فرار نکردن) در مواجهه با لشکر انبوه کافران
		۱۵۲	اطاعت از خدا
		۱۵۳	اطاعت از پیامبر خدا
۴۵	انفال: ۲۰-۲۱	۱۵۴	رویگردان نبودن از پیامبر خدا
		۱۵۵	تشبیه نیافتن به گوش نسیپارندگان به (فرامین) خداوند
۴۶	انفال: ۲۴	۱۵۶	اجابت دعوت خدا و پیامبرش (در حکم جهاد)
۴۷	انفال: ۲۷	۱۵۷	خیانت نکردن به خداوند

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۱۵۸	خیانت نکردن به پیامبر خدا
		۱۵۹	خیانت نکردن در امانات
۴۸	انفال: ۲۹	۱۶۰	رعایت تقوای الهی
		۱۶۱	ثابت قدم بودن در برخورد با دشمن
		۱۶۲	یاد کردن فراوان خداوند
۴۹	انفال: ۴۵-۴۶	۱۶۳	اطاعت از خدا
		۱۶۴	اطاعت از پیامبر خدا
		۱۶۵	اجتناب از نزاع و اختلاف
		۱۶۶	صبر کردن
		۱۶۷	ولی نگرفتن پدران و برادران در صورت ترجیح کفر بر ایمان
۵۰	توبه: ۲۳-۲۴	۱۶۸	مقدم نداشتن محبت اشخاص و اشیاء بر محبت خدا
		۱۶۹	مقدم نداشتن محبت اشخاص و اشیاء بر محبت پیامبر
		۱۷۰	مقدم نداشتن محبت اشخاص و اشیاء بر جهاد در راه خدا
۵۱	توبه: ۲۸	۱۷۱	ممنوعیت ورود مشرکان به محدوده مسجدالحرام
۵۲	۳۴-۳۵	۱۷۲	عدم ثروت‌اندوزی و انفاق نکردن در راه خدا
		۱۷۳	سستی نکردن در حرکت به سوی جهاد در راه خداوند
۵۳	توبه: ۳۸-۳۹	۱۷۴	خشنود نشدن به زندگی دنیا در مقابل آخرت
		۱۷۵	رعایت تقوای الهی
۵۴	توبه: ۱۱۹	۱۷۶	همراهی کردن با راستگویان
		۱۷۷	جهاد با کافران پیرامونی و در تیررس
۵۵	توبه: ۱۲۳	۱۷۸	ایجاد صلابت و خشونت در چشم دشمن
		۱۷۹	رکوع کردن
		۱۸۰	سجود کردن
۵۶	حج: ۷۷	۱۸۱	عبادت کردن پروردگار
		۱۸۲	انجام دادن کار خیر
۵۷	نور: ۲۱	۱۸۳	پیروی نکردن از گام‌های شیطان
		۱۸۴	وارد نشدن به خانه‌های دیگران جز با اجازه و سلام
۵۸	نور: ۲۷-۲۹	۱۸۵	وارد نشدن به خانه‌ها در غیاب صاحب‌خانه
		۱۸۶	بازگشتن در صورت عدم اجازه صاحبخانه
		۱۸۷	اجازه گرفتن کنیزان و افراد نابالغ برای ورود به حریم خصوصی والدین
۵۹	نور: ۵۸-۵۹	۱۸۸	اجازه گرفتن افراد بالغ برای ورود به حریم خصوصی والدین
		۱۸۹	یادآوری نعمت خداوند برای یاری در جنگ احزاب (کمک جنود الهی در جهاد)
۶۰	احزاب: ۹-۱۱	۱۹۰	یاد کردن فراوان خداوند
۶۱	احزاب: ۴۱-۴۳	۱۹۱	تسبیح کردن صبحگاهی و شامگاهی خداوند
		۱۹۲	اعطای بهره (مهریه یا هدیه مناسب) به زنان مطلقه
۶۲	احزاب: ۴۹	۱۹۳	رها کردن شایسته زنان مطلقه

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۱۹۴	وارد نشدن به خانه‌های پیامبر جز با اجازه ایشان
		۱۹۵	اجتناب از (ورود زود هنگام و) انتظار کشیدن برای آماده شدن غذا در خانه پیامبر
		۱۹۶	(اجابت و) وارد شدن به خانه پیامبر هنگام دعوت ایشان
۶۳	احزاب: ۵۳	۱۹۷	پراکنده شدن از خانه پیامبر پس از اطعام
		۱۹۸	نشستن به صحبت پس از اطعام
		۱۹۹	درخواست متاع (وسایل) از همسران پیامبر از ورای حجاب
		۲۰۰	آزار نرساندن به پیامبر
		۲۰۱	ازدواج نکردن با همسران پیامبر بعد از ایشان
۶۴	احزاب: ۵۶	۲۰۲	درود فرستادن بر پیامبر
		۲۰۳	تسلیم شدن در برابر پیامبر
۶۵	احزاب: ۶۹	۲۰۴	تشبه نیافتن به آزاردهندگان حضرت موسی
		۲۰۵	رعایت تقوای الهی
		۲۰۶	بیان سخن محکم و استوار
۶۶	احزاب: ۷۰-۷۱	۲۰۷	اطاعت از خدا
		۲۰۸	اطاعت از پیامبر خدا
۶۷	محمد: ۷	۲۰۹	یاری کردن دین خدا
		۲۱۰	اطاعت از خدا
۶۸	محمد: ۳۳	۲۱۱	اطاعت از پیامبر خدا
		۲۱۲	باطل نکردن اعمال
		۲۱۳	پیشی نگرفتن از خدا
۶۹	حجرات: ۱	۲۱۴	پیشی نگرفتن از پیامبر خدا
		۲۱۵	رعایت تقوای الهی
		۲۱۶	بلند نکردن صدا بالاتر از صدای پیامبر
۷۰	حجرات: ۲-۳	۲۱۷	صحبت نکردن با پیامبر با صدای بلند
		۲۱۸	پایین آوردن صدا نزد پیامبر
۷۱	حجرات: ۶-۷	۲۱۹	تحقیق از خبر فرد فاسق
		۲۲۰	مسخره نکردن یکدیگر اقوام
		۲۲۱	مسخره نکردن یکدیگر زنان
۷۲	حجرات: ۱۱	۲۲۲	عیب‌جویی نکردن از برادران دینی
		۲۲۳	صدا نزدن با القاب زشت و ناپسند
		۲۲۴	اجتناب از بدگمانی
		۲۲۵	تجسس نکردن
۷۳	حجرات: ۱۲	۲۲۶	غیبت نکردن
		۲۲۷	رعایت تقوای الهی
		۲۲۸	رعایت تقوای الهی
۷۴	حدید: ۲۸-۲۹	۲۲۹	ایمان به پیامبر
۷۵	مجادله: ۹	۲۳۰	نجوا نکردن به گناه

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۲۳۱	نجوا نکردن به دشمنی
		۲۳۲	نجوا نکردن به نافرمانی پیامبر
		۲۳۳	نجوا کردن به نیکی
		۲۳۴	نجوا کردن به تقوا
		۲۳۵	رعایت تقوای الهی
۷۶	مجادله: ۱۱	۲۳۶	جا باز کردن در مجالس (برای تازه واردها)
		۲۳۷	برخاستن در مجالس برای مومنان و عالمان
۷۷	مجادله: ۱۲-۱۳	۲۳۸	مقدم داشتن صدقه پیش از نجوا با پیامبر
		۲۳۹	دستور به برپایی نماز و پرداخت زکات و اطاعت از خداوند و پیامبر در جبران صدقه ندادن پیش از نجوا با رسول خدا
		۲۴۰	رعایت تقوای الهی
۷۸	حشر: ۱۸-۱۹	۲۴۱	نگریستن به پیش فرستاده‌های خود برای روز آخرت
		۲۴۲	رعایت تقوای الهی
		۲۴۳	تشبیه نیافتن به فراموش کنندگان خدا
۷۹	ممتحنه: ۱	۲۴۴	ولی نگرفتن دشمن خدا
		۲۴۵	ولی نگرفتن دشمن مومنان
		۲۴۶	امتحان کردن زنان مؤمن مهاجر
		۲۴۷	بازنگرداندن زنان مؤمن مهاجر به کافران
		۲۴۸	عودت دادن صداق و نفقه زنان مؤمن مهاجر به همسران سابق
۸۰	ممتحنه: ۱۰	۲۴۹	پرداخت مهریه به زنان مؤمن مهاجر در صورت ازدواج با ایشان
		۲۵۰	نگه نداشتن زنان کافر به‌عنوان همسر
		۲۵۱	درخواست مهریه زنان کافر فراری از کافران
۸۱	ممتحنه: ۱۳	۲۵۲	ولی نگرفتن مغضوبین الهی
۸۲	صف: ۲-۳	۲۵۳	اجتناب از گفتار بدون عمل
۸۳	صف: ۱۰-۱۳	۲۵۴	مبادرت به تجارت نجات‌بخش از عذاب دردناک
۸۴	صف: ۱۴	۲۵۵	یاور خدا شدن
		۲۵۶	شتاب کردن به سوی نماز جمعه
		۲۵۷	رها نمودن خرید و فروش هنگام نماز جمعه
۸۵	جمعه: ۹-۱۰	۲۵۸	پراکنده شدن در زمین پس از نماز جمعه
		۲۵۹	طلب کردن از فضل الهی پس از نماز جمعه
		۲۶۰	یاد کردن فراوان خداوند
۸۶	منافقون: ۹-۱۰	۲۶۱	مشغول نکردن اموال و فرزندان از یاد خدا
		۲۶۲	انفاق قبل از قرار گرفتن در آستانه مرگ
		۲۶۳	حذر نمودن از برخی همسران و فرزندان به سبب دشمن بودن آنها
۸۷	تغابن: ۱۴-۱۵	۲۶۴	عفو کردن همسران و فرزندان (پس از توبه)
		۲۶۵	صفح کردن از همسران و فرزندان (پس از توبه)

شناسه آیه	نام سوره؛ شماره آیه	شناسه کد توصیفی	کد توصیفی
		۲۶۶	بخشیدن همسران و فرزندان (پس از توبه)
		۲۶۷	محافظت از خویشان در مقابل آتش دوزخ
۸۸	تحریم: ۶	۲۶۸	محافظت از خانواده در مقابل آتش دوزخ
۸۹	تحریم: ۸	۲۶۹	توبه نصح

کدهای اولیه را دسته‌بندی و سپس کدهای متعدد، تکراری و مشابه را در هم ادغام و آن‌ها را ذیل کد مشترکی که از کدهای اولیه انتزاعی‌تر هستند، نام‌گذاری می‌نماید. به عبارت دیگر، مضامینی را که قدرت تفهیم بیشتری دارند و بهتر می‌توانند کدهای اولیه را پوشش دهند، انتخاب می‌کند. پژوهشگر با پیشینه تحلیلی که در یافته‌های قبلی به دست می‌آورد، مضامین سازمان‌دهنده را انتخاب و به شکل نظام‌مند آن‌ها را به مقوله‌های مربوط مرتبط می‌کند که در ذیل مضمون فراگیر سیاسی عنوان می‌پذیرد.

بعد از استخراج کدهای توصیفی، داده‌های طولانی، خلاصه‌سازی می‌شوند و کدهای سیاسی طبقه‌بندی می‌شوند. تولید کدهای اولیه به معنای جمع‌آوری داده‌ها به کلمات و عبارات خلاصه و قابل فهم است. محقق تلاش نموده‌است تا کدهای موجود در چارچوب کدگذاری، حد و مرز کاملاً مشخص و تعریف شده‌ای داشته باشند؛ به گونه‌ای که تغییرپذیر و یا تکراری نباشند. مبنای کار محقق در حوزه مفاهیم سیاسی است.

در گام بعدی، پس از تحلیل و تفسیر کدهای اولیه، مضامین پایه از آن‌ها استخراج می‌شود. محقق در این مرحله

جدول ۲. کدهای اولیه، مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر در پیمان‌های الهی آیات حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»

مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
درخواست مهریه از کفار فسخ نکاح زنان کافر	زنان کافر فراری	
امتحان زنان مؤمن پناهنده انقطاع همسری به سبب پناهنده پرداخت مهریه به همسران کافر	پناهنده‌گی زنان مهاجر زنان مؤمن پناهنده	
اطاعت نکردن از اهل کتاب اطاعت نکردن از کافران باز نداشتن از مسجد الحرام ثبات قدم در برابر دشمن سخن سنجیده صلابت در برابر دشمن قاطعیت در برابر دشمن ممنوعیت ورود مشرکان به مسجد الحرام	اطاعت نکردن برخورد با دشمن رفتار با دشمنان	سیاسی
حرکت دسته جمعی به سوی دشمن اجابت دعوت خدا و رسول پشت نکردن به دشمن جهاد با دشمن پیرامونی جهاد در را خدا سستی نکردن در جهاد	جهاد	

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	کد اولیه
			کسب آمادگی نظامی
			خیانت نکردن به پیامبر
		عدم خیانت	خیانت نکردن به خداوند
			خیانت نکردن در امانات
			محرم اسرار نگرفتن منحرفان
			ولی نگرفتن اهل کتاب
			ولی نگرفتن پدران و برادران کافر
		نایبسته‌های انتخاب ولی	ولی نگرفتن دشمن خدا
			ولی نگرفتن دشمن مؤمنان
			ولی نگرفتن کافران
			ولی نگرفتن مستهزئین
			ولی نگرفتن مغضوبین
		تحقیق و تفحص	تحقیق
		تواضع	فروتنی در برابر مؤمنان
		صبر	صبر جمعی
		نهراسیدن از ملامت	نهراسیدن از ملامت سرزنشگران
			اجتناب از تفرقه
	رفتارهای راهبردی		اجتناب از نزاع
			اخوت اسلامی
		وحدت	تمسک به ریسمان الهی
			حاکمیت خدا در جامعه
			حاکمیت رسول در جامعه
			صلح
			همبستگی با یکدیگر

پیمان‌های سیاسی خداوندی آشنا می‌کند و پژوهشگر به ترسیم شبکه مضامین از مفاهیم با سطح‌بندی (مضامین انتزاعی‌تر در جایگاه مرکز و دیگر مضامین پیرامون مضامین سازمان‌دهنده) دست‌یافت.

مضامین سازمان‌دهنده پیمان‌های سیاسی خداوندی

در قرآن کریم

پس از تحلیل پیمان‌های سیاسی خداوندی مضامین سازمان‌دهنده به‌دست آمد که در ذیل به‌شرح هریک از آنها پرداخته می‌شود:

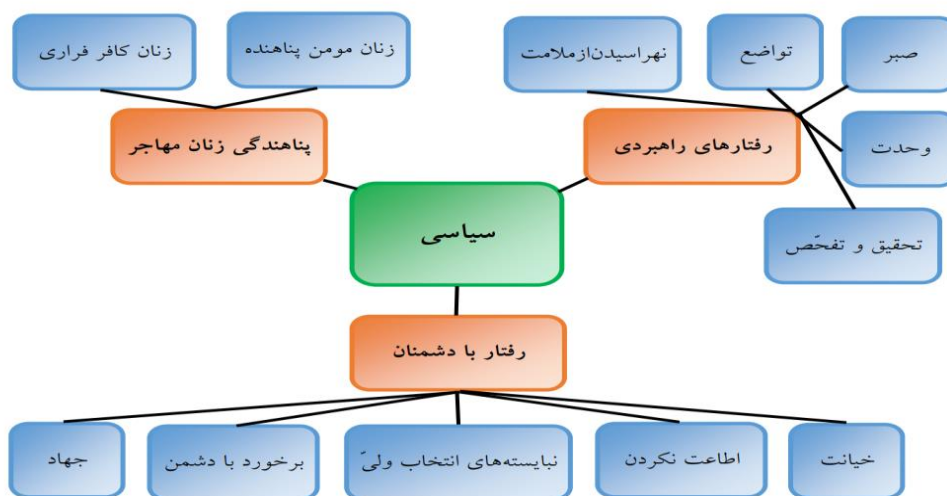
باتوجه به تحلیل مضمون اطلاعات جمع‌آوری شده از آیات حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا»، در نهایت به ۴۷ کد اولیه در حوزه سیاسی دست پیدا کردیم. بررسی کدهای اولیه کشف شده و تقسیم‌بندی آن‌ها نشان می‌دهد که همه این مضامین را می‌توان در ۱۲ مضمون پایه طبقه‌بندی کرد و در نهایت ذیل ۳ مضمون سازمان‌دهنده عنوان پذیرفت.

شبکه مضامین پیمان‌های سیاسی خداوندی در

خطاب‌های قرآن کریم

دسته‌بندی‌ها و طبقه‌بندی‌های انجام شده ما را با ساختار

رفتار با دشمنان

یک عامل استخراج شده در جدول تحلیل آیات حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» با موضوع پیمان‌های سیاسی خطاب‌های خداوندی، رفتار با دشمنان است که باتوجه به اهمیت موضوع خداوند از مؤمنان پیمان‌هایی را گرفته است. از جمله می‌توان به؛ جهاد، نحوه برخورد با آنان، اطاعت نکردن، نباسته‌های انتخاب ولی و عدم خیانت اشاره نمود.

تحلیل محتوای پیمان‌ها حاکی از حکم ممنوعیت مراودات دوستانه با غیر مسلمانان دارد که منجر به تمایلات قلبی و تعلقات روحی به آنان می‌شود و آن نیز، اعتماد بر کافران در اندیشه، اطاعت و عمل را در پی دارد (صداقتی، فقهی‌زاده، ۱۴۰۱، ص ۲۵۱). زیرا دشمن بیگانه است و اگر یک روز منافع مشترکی با ما داشته‌باشد و در گام‌های محدودی همکاری کند، سرانجام در لحظات حساس نه تنها حساب خود را جدا می‌کند بلکه ضربه‌های کاری نیز به ما می‌زند بر این اساس تا زمانی که دشمن وجود دارد، حفظ هوشیاری، مراقبت، در حال آماده باش دائمی به سربردن و فراهم آوردن همه امکانات لازم برای مقابله، از ضرورت‌های جامعه اسلامی است.

میدان جهاد جدی‌ترین میدان در زندگی می‌باشد و کمترین کوتاهی در آن موجب خسارت‌های بزرگ و گاهی جبران‌ناپذیر برای مؤمنان می‌گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲۴، ۳۶). بنابراین دستیابی به اهداف نظامی و پیشرفت و پیروزی در جنگ، رابطه مستقیم با حفاظت اطلاعات خودی و دستیابی به اطلاعات دشمن دارد، به همین دلیل حفظ اسناد و اخبار طبقه‌بندی شده از ضروری‌ترین وظایف یک نظامی، در

هر رده است و فاش ساختن آن‌ها به منزله خودکشی است و خیانتی نابخشودنی محسوب می‌شود (الهامی‌نیا، ج ۱، ۱۱۸). مهم‌ترین قاعده در جهاد، اثبات قدرت خویش به دشمن می‌باشد که با ابزارهای مختلفی اتفاق می‌افتد. طبیعت دشمن این است که هر مقدار اقتدار در نقطه مقابل خود ببیند، به همان میزان عقب‌نشینی می‌کند و هر گاه ضعف و سستی ببیند به همان میزان جسارت پیدا می‌کند بر این اساس مؤمنان باید به گونه‌ای رفتار کنند که کافران تقویت روحیه نشوند و پیوسته مرعوب قدرت آنان باشند.

رفتارهای راهبردی

مضمون دیگر استخراج شده در جدول تحلیل آیات حاوی خطاب «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» با موضوع پیمان‌های سیاسی خطاب‌های خداوندی، رفتارهای راهبردی در برابر دشمنان است. راهبرد یا استراتژی مفهومی است که از عرصه نظامی نشأت گرفته‌است و بعدها در سایر عرصه‌ها از جمله اقتصاد، تجارت و به ویژه عرصه سیاست و مملکت داری از کاربرد زیادی برخوردار شد (بیلیس، ۱۳۶۹، ۵).

راهبرد در معنای اصطلاحی جدید به فن و علم توسعه و به کارگیری قدرت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی ملت هنگام جنگ و صلح به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش احتمال دستیابی به نتایج مطلوب برای کسب حداکثر پیروزی و حداقل شکست را می‌گویند (شیرودی، ۱۳۸۵، ج ۱، ۱۶) که در پیمان‌های خداوندی به معنای به کارگیری قدرت سیاسی و نظامی ملت هنگام جنگ و صلح به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست‌های ملی و افزایش

اساسی‌ترین نقش را در پیروزی اسلام ایفا کرد که تعداد اندکی اجابت کردند و اکثریت به این دعوت پاسخ مثبتی ندادند. دور شدن از خانواده و قبیله و رفتن به شهری که معلوم نیست مردم آن چگونه استقبالی خواهند کرد، کار سخت و طاقت‌فرسایی بود. مؤمنان می‌بایست این کار سخت را قبول می‌کردند و بر ایمان خویش استقامت می‌کردند که البته این کار برای زنان به‌خاطر شرایط خاصی که داشتند، مشکل‌تر بود و خداوند قدردان زحمات آنان بود و تسهیلات بیشتری را برای آنان در نظر گرفت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷، ج ۲۴، ص ۳۶).

نتیجه‌گیری

در این مقاله تلاش شد تا با استفاده از روش تحقیق میان رشته‌ای متن محور و نظامند به تحلیل آیات حاوی خطاب «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا» در حوزه سیاسی پرداخته شود و صرفاً با رویکرد شناسایی پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم مضامین محوری این بخش از قرآن کریم استخراج شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که مضامین شناسایی شده به‌عنوان پیمان‌های سیاسی خداوندی را می‌توان به‌طور کلی در ۳ مضمون سازمان‌دهنده دسته‌بندی نمود که هر کدام از آن‌ها نیز به دسته‌های کوچک‌تر تقسیم می‌شوند. پیمان‌های سیاسی خداوندی به ۳ دسته تقسیم می‌شوند. رفتار با دشمنان شامل: برخورد با دشمن، اطاعت نکردن، جهاد، خیانت، نبایسته‌های انتخاب ولی، رفتارهای راهبردی نیز عبارتند از: تحقیق و تفحص، تواضع، صبر، نهراسیدن از ملامت، وحدت، پناهندگی زنان مهاجر نیز شامل: زنان کافر فراری و زنان مؤمن پناهنده می‌شوند که مجموع این عوامل شبکه مضامین پیمان‌های سیاسی خداوندی در خطاب‌های قرآن کریم را ترسیم کرد. این پژوهش نشان داد مفاهیم محوری و محتوای کلیدی این خطاب‌ها بیانگر برخی از مبانی سیاسی اسلام است که در این نوشتار مطرح شده است بر این اساس حکومت اسلامی که مبتنی بر فکر توحیدی است، قواعد رفتار بشر و مبانی حکومت آن نیز از سوی خدا و در انحصار خداست.

احتمال دستیابی به نتایج مطلوب برای کسب حداکثر پیروزی و حداقل شکست می‌باشد. در این بخش به رفتارهای راهبردی چون مسئله تحقیق و تفحص، صبر و تواضع مؤمنان نسبت به هم، نهراسیدن از ملامت و حفظ وحدت تأکید شده است.

مسئله دفاع از کیان اسلام و سرزمین‌های مسلمانان سرنوشت‌سازترین بخش برای جامعه اسلامی می‌باشد و تحقیق در این عرصه، یک اصل کلیدی است که می‌بایست به آن دقت شود زیرا کمبود اطلاعات در عرصه جهاد و مبارزه، فرصت‌های زیادی را از مجاهدان ضایع می‌کند. نظام اسلامی، نظامی مردمی است، بنابراین همه مسلمانان باید خود را موظف به حمایت از آن دانسته و در امور مهمی که پیش می‌آید، با یکدلی و صمیمیت به میدان عزیمت کرده و از نظام الهی حمایت کنند و وحدت خود را حفظ کنند زیرا اختلاف بین مردم و فرقه شدن جامعه اسلامی تهدید بزرگی برای کیان جامعه به‌شمار می‌رود و تحلیل پیمان‌ها اشاره به تثبیت و تحکیم اعتقادی مسلمانان و خلل‌ناپذیری صفوف آنان دارد.

در این مسیر سرزنش‌هایی که متوجه مؤمنان راستین می‌گردد یا مصداق نادانی افراد ناآگاه است که مؤمنان با برخوردی مسالمت‌آمیز از کنار آن‌ها می‌گذرند و از درگیری با آنان اجتناب می‌کنند، یا مصداق سخنان لغو و بیهوده‌ای است که مؤمنان توجهی به آن‌ها نمی‌کنند و یا جوسازی دشمنان است که برای خالی کردن دل مؤمنان می‌سازند که این‌گونه تبلیغات باعث فرونی ایمان مؤمنان می‌شود.

پناهندگی زنان مهاجر

مضمون آخر استخراج شده در جدول تحلیل آیات حاوی خطاب «یا ایُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا» با موضوع پیمان‌های سیاسی خطاب‌های خداوندی، پناهندگی زنان مهاجر است. نحوه رفتار سیاسی در روابط داخلی و خارجی، لزوم حق‌مداری و عدالت‌گستر بودن سیاست‌های جنگی، توجه خاص به مهاجران و ... برخی از مبانی سیاسی اسلام است که در پیمان‌های سیاسی خداوندی به آن‌ها اشاره شده است و حاکی از عدالت‌محور بودن مبانی سیاسی اسلام دارد.

هجرت از مهم‌ترین مسائلی که برای مؤمنان صدر اسلام

منابع

— اکبریان، علی (۱۳۸۸). «دین و سیاست». فصلنامه کتاب نقد. شماره ۳ و ۲.

— قرآن کریم: ترجمه استاد مهدی فولادوند.

— ابن منظور، ابی‌الفضل جمال‌الدین محمد بن مکرم (۱۴۱۰). لسان العرب. مصحح: امین محمد.

- بهروزی لک، غلامرضا. دهقانی فیروزآبادی، مصطفی (۱۳۹۲). «مبانی سیاسی قرآن کریم در تفاسیر». نشریه قرآن و علم. بهار و تابستان. شماره ۱۲.
- بیلیس، جان (۱۳۶۹). استراتژی معاصر: نظریات و خط مشی‌ها. تهران: وزارت امور خارجه دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- جعفری، محمدتقی (۱۳۷۷). سکولاریسم یا حذف دین از زندگی دنیوی. تلخیص: محمدرضا جوادی. قم: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جهان بزرگی، احمد (بی‌تا). درآمدی بر تحول نظریه دولت در اسلام. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸). تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء.
- دهقانی، مصطفی (۱۳۹۶). «مبانی سیاسی قرآن کریم در تفاسیر». دوفصلنامه قرآن و علم. شماره ۱۲.
- ذوالفقاری، مهدی (۱۴۰۱). «نقش آفرینی دین در سیاست بر اساس نظریه الهی دولت». سیاست متعالیه، ۱۰ (۳۶): ص ۶۵-۸۲. دانشگاه لرستان.
- رازی، فخرالدین محمدبن عمر (۱۴۰۵ق). تفسیر فخر رازی، المشتهر بالتفسیر الکبیر و مفاتیح الغیب. بیروت: دارالفکر. چاپ سوم.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۲۶). مفردات الفاظ القرآن. تحقیق: صفوان عدنان داوودی. قم: ذوی القربی. چاپ پنجم.
- شیرودی، مرتضی (۱۳۸۵)، «مسائل نظامی و استراتژیکی معاصر»، زمزم هدایت وابسته به پژوهشکده علوم اسلامی امام صادق (علیه السلام).
- صداقتی، طیبه. فقهی‌زاده، عبدالهادی (۱۴۰۱). تحلیل نوع مواجهه مسلمانان با کفار: مطالعه موردی آیه ۵۱ مائده. دوفصلنامه دین و دنیای معاصر. سال ۹. شماره ۱۶. صص ۲۳۵-۲۵۳.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۰). آموزش عقاید و دستورهای دینی. تهران: بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی
- _____ (۱۳۸۸). بررسی اسلامی؛ به کوشش سیدهادی خسروشاهی. قم: بوستان کتاب.
- _____ (۱۴۱۷). میزان فی تفسیرالقرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، امین‌الاسلام فضل‌بن‌حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان فی تفسیرالقرآن. تحقیق: محمدجواد بلاغی. تهران: ناصر خسرو.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن. چاپ یازدهم.
- قرشی، سید علی‌اکبر (۱۴۱۲). قاموس القرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه. چاپ ششم.
- کدیور، محسن (۱۳۸۷). نظریه‌های دولت در فقه شیعه. تهران: نشر نی.
- محمدی، علیرضا. شاکرین، حمیدرضا (۱۳۹۰). دین و سیاست، ولایت فقیه. چاپ یازدهم. قم: دفتر نشر معارف.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۸). نظریه سیاسی اسلام. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).
- مطبقانی، مازن بن صلاح (بی‌تا). النظام السیاسی فی الاسلام. المدینه المنوره: جامعه الامام محمد بن سعود الاسلامیه.
- مقدس‌نیا، سید محمد. محمدی، محمدمهدی (۱۳۷۹). آداب معاشرت. قم: افق فردا. دفتر تبلیغات اسلامی. چاپ دوم.
- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از دانشمندان (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۷۷). اخلاق در قرآن. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی‌طالب (علیه السلام).
- مؤمنی راد، اکبر (۱۳۹۲). «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج». فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، سال ۴. شماره ۱۸۷، ۱۴-۲۲۲.
- میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۴۴). کشف الأسرار و عدّه الأبرار. تحقیق: علی اصغر حکمت، تهران: ابن سینا.
- میرجلیلی، علی‌محمد. زارع زردینی، احمد. زارع بیدکی، عباس (۱۴۰۱). «مطالعه تطبیقی رابطه دین و سیاست در اندیشه قرآنی علامه طباطبایی و سید قطب». دوفصلنامه کتاب قیم. شماره ۲۶. صص ۱۵۱-۱۷۱.
- هاشمی‌رفسنجانی، اکبر و جمعی از محققان (۱۳۷۳). تفسیر راهنما. قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه. چاپ سوم.
- هالستی، الیاز (۱۳۷۳). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی. ترجمه: نادر سالارزاده امیری. تهران: انتشارات دانشگاه طباطبایی.
- _____ (۱۳۸۰). تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی. چاپ دوم. ترجمه: نادر سالارزاده امیری. تهران: انتشارات دانشگاه طباطبایی.
- Creswell, J.W (2003), "Research design: Qualitative, Quantitative, and mixed methods approaches (2nd ed)", Thousands Oaks, CA: Sage.